

Kontrafakticitetsbegreppet, handlingskloket och retorikvetenskap

Radioprogrammet Vetenskapen Historia idag (11 april 2013) väckte en fråga som är grundläggande för den forskning som uppehållit mig i många år och som har gett upphov till min humanvetenskapliga handlingsteori och min inställning till ämnet Retorik.

Programmet kan avlyssnas genom följande länk

<http://sverigesradio.se/sida/avsnitt/177421?programid=407>

Talet om det kontrafaktiska handlar om "Vad skulle ha kunnat bli om "det eller det" hade hänt eller om vi hade gjort "så eller så"?

Frågan är avgörande för flera av de kunskaper som ligger till grund för ett medvetet samhällsliv:

1. **Historievetenskapen.** Den ska uppfattas inte bara som en samlig fakta om det förflutna utan som ett försök till förståelse om vad som har hänt och varför. I all empirisk och experimentell verksamhet kan man undersöka hur det ena eller den andra har lett till olika resultat och därifrån dra slutsatser om vad man bör vidta för åtgärder för att nå ett åsyftat mål. Historisk kunskap, om den är rätt återgiven och omfattar det som har varit väsentligt och avgörande, kan hjälpa oss att förstå och medvetandegöra våra handlingar. Collingwood kallar denna väl övervägda insikt "*reenactement*" (*The Idea of History*)

2. **Handlingskunskap** blir då en särskild humanvetenskap. Det var detta som gav upphov till min doktorsavhandling i Humanvetenskaplig handlingsteori och ämnet för min adjungerade professur i SLU. Dess främsta tillämpning blir då **samhällsplanering** i vid mening, dvs. ett samordnat och medvetet handlande som omfattar samtliga de kunskaper som ett samhälle behöver för sin positiva utveckling (fysisk och socialplanering, yrkesutbildning m m) och som ligger till grund för politiska beslut.

3. **Retorikkunskap**, uppfattad som en behärskning av språket som verktyg för förståelse, kommunikation och gemensamt handlande, dvs som kunskap om vad vi gör med språket och vad språket gör med oss.

Språket, dvs. orden och deras användning, är det verktyg som definierar människan (enligt Aristoteles) som ett *socialt djur* och ger henne en säregen möjlighet att hantera kunskapen. Kontrafakticiteten (dvs genomskådande av det som har varit och betänkande om det som kunde ha blivit) är särskilt närvarande vid tillämpning av den form av resonemang som retorikböckerna kallar "*genus iudiciale*" dvs. "konsten att bedöma det som har gjorts" och, i vidare bemärkelse, "det som har hänt". Denna del av retoriken gäller inte bara vid domstolsresonemang, inte bara i rättsliga och juridiska överläggningar - som man slentrianmässigt tror, när man pluggar Retorik. Benämningen av detta "retoriska genre" i handböckerna är vilseledande. Den borde kallas "utvärderingsretorik".

Att bedöma det som hänt eller det som gjorts - i kontrast mot det som kunde ha hänt eller det som borde ha gjorts - ligger inte bara till grund för att bestämma en straff eller fastställa en skuld. Detta sätt att resonera kan inte skiljas från det som leder till valet av handlingar nu och i framtiden. Det har en stor betydelse för resonemangen om olika sorts avgörande överenskommelser och politiska beslut. Retorik som medveten aktivitet innebär ett övervägande - med hjälp av korrekt användning av ord och resonemang - om det som borde eller inte borde ha

gjorts och det som bör eller inte bör vidtas och göras. Resonemanget "genom LOGOS" (*dialogos*), utgör det som heter "diskursen" (ett i ord uttalat tankeprocess). Retoriken åsyftar en god användning av språket som verktyg för förståelse, tänkande och kommunikation.

* * *

Kontrafaktiska resonemang (särskilt de som har historiskt karaktär) väcker inte bara frågan om det som kunde ha hänt utan också om det som kunde ha gjorts på annat sätt. Att förstå varför någonting har hänt är det som den positiva vetenskapen och även en någorlunda allsidig och fullständig historisk beskrivning medger. Naturvetenskapen sammanfattar erfarenheten om hur fysiska fenomen är underkastade relationen mellan orsak och verkan. Historiekunskapen förklarar varför något kunde göras och varför det blev gjort.

Låt oss nu skilja mellan det som är vetenskapligt fastställt och det som en retorisk diskurs handlar om. Vetenskapligt givna s k "fakta" - som etymologiskt korrekt borde kallas "data" (d.v.s. det givna) - men även historiskt konstaterade fakta (det "oåterkalleligt gjorda") kan uppfattas som "det som inte kan vara på annat sätt". Retoriska resonemang, däremot, överskrider den gränsen och försöker komma fram till det som "kan vara" eller "kunde ha varit på annat sätt". Därmed har den medvetet retoriska kunskapen sitt värde i såväl historisk forskning som beslutsövervägande (exempelvis planering och politisk verksamhet).

Handlingsfriheten brukar uppmärksammas som vår möjlighet att välja vad vi gör. Men detta är ju relativt. Vi är inte fria att välja eller göra vad vi vill annat än inom givna ramar. Man kan påstå att "människan är tvungen att välja handling" i lika stor utsträckning som att hon "besitter handlingsfrihet". Ty vår handlingsfrihet har gränser och villkor. Jag brukar härvidlag återge Stagnelius kloka ord:

"Tvenne lagar styra detta liv:
Förmågan att begära är den första.
Tvånget att försaka är den andra.
Adla du till frihet detta tvång"

Vi kan inte handla helt fritt. Vi har ingen "frihet utan gränser". Vi kan bara handla fritt inom ramen för givna och mer eller mindre ofrånkomliga villkor. Det som är givet och ofrånkomligt kan naturligtvis utforskas. Kunskapen och vetenskapen kan upptäcka tidigare okända omständigheter och faktorer och därmed vidga möjligheten att handla annorlunda framdeles. Detta nås dock inte heller utan retorisk undersökning och övervägande. Man finner inte ett svar utan att ställa sig en fråga. Och man har ingen handlingsfrihet utan att veta vad som är möjligt och inte möjligt i varje enskild situation. (Då ska man emellertid inte uppfatta det "möjliga" som det tillåtna eller det accepterade, utan som det som verkligen kan företas utan hinder.

Allt detta leder till en dubbel perspektiv på de situationer som vårt utvärderande och vårt övervägande tar hänsyn till. I de aristoteliska beskrivningar talar man om TYCHÉ som beteckning för slumpen, det som händer tillfälligt och oavsiktligt. Vi möter ständigt omständigheter som vi inte har förutsett eller kunnat undvika. Ibland kan de vara problematiska och skapa hinder eller svårigheter för det som vi avsåg eller önskade göra. Men det kan också bli lyckade omständigheter som kan användas för att handla bättre. Här kan man tala om KAIROS, ett klassiskt begrepp för det lämpliga ögonblicket, ett träffande tillfälle för att göra vad vi bör om vi ska få ett bra resultat. Ordet "kairos" åsyftar det lägliga ögonblicket för att vidta en åtgärd och dess betydelser glider därför över till handlingen. I retoriken talar man om *kairos* när man väljer rätt tema eller rätt uttryck för ett visst auditorium. *Kairos* innebär att man förmår inse

att "tiden är inne" för något särskilt och handlar därefter. Missar man chansen så kan det bli för sent.

Vårt liv är fullt av oväntade situationer (*tyché*) och av lägliga tillfällen som kan framkalla ändamålsenliga handlingar. En undersökning av det förflutna kan avslöja att jag inte skulle befinna mig i samma situation just nu om jag inte hade råkat ut för enstaka oväntade situationer för länge sedan och om jag inte hade fattat ett visst beslut och begått en viss åtgärd när tillfället gavs. Jag kan som ett enskilt biografiskt exempel, bland oändligt många, påstå att jag inte skulle just nu sitta här i just denna svenska miljö och göra vad jag gör om jag inte hade liftat i Köln en tidig morgon sommaren 1962. Vägen bestämde av de bilförare som tag emot mig. Jag hamnade i Marburg, trots att jag, från början, hade ett annat mål i syfte. Mitt beslut att flytta dit (efter rekognoscering av staden och de chanser som öppnade sig för mig) och den kombination av slumpartade möjligheter och avgörande genomtänkta val som jag begick, formade mitt liv exakt i den mening som Stagnelius anger. "Två lagar styr våra liv: de möjligheter som öppnar sig och de tolkningar vi gör av dessa samt de handlingar som vi därvidlag vidtar." Vi är - med Ortega y Gasset's ord - vi själva och våra omständigheter.

Vår frihet består bara i att ta ställning till det givna och försöka välja väg så gott vi kan.

"Vandrare: vägen är ej given. Vägen banar du själv medan du vandrar" säger den spanske poeten Antonio Machado. Bättre beskrivning av människas frihen kan inte ges.

Historisk kontrafakticitet är inget annat än en retorisk fundering om vad som skulle ha hänt och hur det skulle ha kunnat bli under andra omständigheter än de givna eller om man hade fattat andra beslut och handlat på ett annorlunda sätt än som man gjorde. Historien hade då visat en annan väg.

José L Ramírez

Efter incitament av ett radioprogram i serien "Vetenskapen Historia"